

Biblioteka
NASLIJEDE

TIM press

Biblioteka
NASLIJEĐE

Željko Senković
Bog u granicama uzaludnosti

Nakladnik
TIM press d.o.o., Zagreb
tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Za nakladnika
Dijana Bahtijari

Urednik
Hašim Bahtijari

Recenzenti
prof. dr. sc. Žarko Paić
izv. prof. dr. sc. Boško Pešić

Lektura
Zdenka Krilčić

Grafičko oblikovanje
TIM press

Tisak
Kika-graf d.o.o.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001198551

ISBN 978-953-369-031-5

© TIM press
Sva prava pridržana.

Željko Senković

**BOG U GRANICAMA
UZALUDNOSTI**

Zagreb, 2023.

„Vjerujem li u njega? Ponekad mi se čini kako je vjerovati u Njega gotovo frivolnost i pretjerani zanos. On jest nešto mnogo više i drukčije da bi moja vjera ili poricanje mogli odrediti naš odnos.“

Sándor Márai, *Četiri godišnja doba*

Sadržaj

Uvod	7
------	---

CRTICE O BOGU, BOGOVIMA, BOŽANSKOSTI I RELIGIJI

Grčki bogovi i ljudi	13
Platon o božanskosti	25
<i>Mythos</i>	31
Indijska filozofija	41
Askeza i mistika	55
O smrti	69
Je li Bog mrtav?	81
Izvorišta i zbilja religije	87
Ateizam vs. bogotražiteljstvo	93
Dijalog među religijama	97
Religija i pasivnost	103
Religija i seksualnost	107
Vjeronauk i nelagoda pečaćenja po crkvama	109
O znanju, znanosti i pseudoznanosti	113
Pogled na prosvjetiteljstvo	117
Konstantinov san	121
Antropološki horizont	125
Antropotehnika, čovjek, religija	133
Abrahamske religije	143
Dualistička mislenost	149
Kantova kritika religije	157
Još malo o „dokazima“ za postojanje Boga	165

OGLEDI IZ FILOZOFIJE ISKONA

Logos pjesništva i filozofije. Sirenski zov iskona	169
Kršćanstvo i uzaludnost. Lutherov utjecaj: od prijepora s Erazmom Roterdamskim do Krleže	189
Vjera i um. Stjepan Zimmermann vs. Immanuel Kant	209
„Projekt svjetski ethos“ Hansa Künga	231
Literatura	239
O autoru	243

Uvod

Naše doba karakterizira uzaludnost. Najbolji ne vjeruju u mogućnost zaokreta, a mnoštvo mahnito žudi za intenziviranjem uživanja i prekomjernom zabavom. Pohlepa je vjera današnjice. Živimo u dobu nihilizma. Stiješnjeni smo i urušeni u sebe same, egzistiramo u unutrašnjem izbjeglištvu i teško pronalazimo čvrstu referentnu točku smislenosti. Premda filozofija, mit i pjesništvo postoje otkada se pitamo o smislu i o tome „što svaka stvar po sebi jest“ (Marko Aurelije), nemisaonost naše epohe rodila je obezvređujući eskapizam pred životom duha, tom obuhvatnom jedinstvenošću navlastite umnosti, razumskog analiziranja i moralnog orijentiranja.

U drevna vremena bogovi su se prikazivali u moći prirodnih sila, s kvaziosobnim prianjajućim kvalitetama. Odnosno, nisu bili stvar vjerovanja nego su se lijepili za dušu i činili život podnošljivijim i ljepšim. Psiha i priroda, umreženi drukčije nego danas, ostvarivali su jedinstvo onih kojih više nije bilo (Homer mrtve naziva „tihom većinom“) i privremenih stanovnika Zemlje. Ne znamo puno o tadašnjim doživljajima smisla i besmisla, no moguće je pretpostaviti veću otpornost tadašnjih generacija pred monstruoznostima i neumitnosti smrti. Priroda nije majka ljudi, nego čudovišna hraniteljica što ždere sva bića koja rodi. Premda se grčka riječ *physis* etimologijski tumači (od *phyō*) kao rađanje i klijanje, priroda je zapravo neumitan proces i ravnoteža smrti i života. U razmišljanjima

o njoj obožavamo se dezinformirati i potiskivati svest vlasti smrti. To se osjeti i u suvremenom odnosu spram preminulih, koji je u pravilu ispunjen nelagodnom i institucionalnim procedurama, čime se ukida stara metafizička napetost spram zone mrtvih. Teško je ikome zamjeriti što treba utjehu i rasterećenje od takve napetosti, ali današnje nemisaono doba gotovo je u potpunosti zagušilo bitne prostore duha. Stoga ne čudi da je plitkost današnjih ljudi, nezasitno uronjena u pokretne slike, zadovoljiva nadomjescima i prividima koje pružaju institucije, udaljena od istinskih ljudskih odnosa i vlastite ljudskosti. Ne znamo kada su stvari krenule u tom smjeru, možda je nizbrdica povećana kada je Katolička crkva postala političkom institucijom.

Od kada su bogovi preoblikovani u jednog Boga, a on se uselio u crkve, sve je išlo u smjeru da se pregnuće za božanskim reducira na puki motivacijski poticaj klera, ozbiljen u sili poretku, ukrašen ponavljajućim obrednim tekstom, ekspliciran dopuštenjem da se ovaj svijet smatra podijem koji će blagosloviti „drugi svijet“. Stoga mnogi vjernici lagodno žive dvostrukim životom: što više zgrabiti i osigurati materijalnog bogatstva na ovom svijetu utoliko je slađe jer se osjećaju osiguranima i na prekogrobnom putovanju. Stoga, ako „vjeruješ da vjeruješ“, sve je dobro. Za takvoga vjerujućeg malo je važno što mu vjera nije dobročinjenje nego tek podsvjesna hlepnja i strepnja. Njemu je sve u tome da prihvati vlastiti dinamizam pretvorbe povremenoga i neizbježnog doživljaja „vjerujem da ipak ne vjerujem“ u neki afirmativni oblik vjere u instituciju i religiju, ako spram Boga i ne može imati nikakav smislen odnos. Ljudi se pleću u tkanja unutrašnjih značenja i napregnutosti. Čovjek ne može živjeti animalno, ali većina ne podnosi pritisak „teških pitanja“. Današnja razina religioznosti je devalvirala, trivijalnosti prevladavaju, gubi se moć duha za polagano i strpljivo osluškivanje bivstva.

Na pitanje o postojanju Boga, Buddha je šutio. Treba odvažnosti da se uvidi važnost takve mirne suzdržanosti u našem, smislom oskudnom vremenu. Povijesno uzevši, zatvoreni su olaki putevi egzaltiranog dokazivanja egzistencije Boga, kao što je to činio npr. Hegel. Povijest ideja pokazuje da se On ne može dokazati. Otvorenost za božanskim pak treba uvažavati, kao što i suspregnuto te odricajuće kazivanje o nemogućnostima Nečega/Nekoga takvog valja uzeti s jednakom pozornošću. Naše doba vrhuni se u plastičnom ocrtavanju uvjeta mogućnosti ostvarivanja smisla i ništa više od toga nije uvjerljivo. No važnost božanskog jest neprijeporna u horizontu bitnih pitanja, jer se kroz topos božanskosti pokazuje što je čovjek činio od sebe samoga htijući postati više-nego-čovjekom, te kako se ovo referiralo na bivanje u zajedništvu. Stoga su mit, religija, ateizam, agnosticizam i drugi modusi odnosa spram ideje o bogovima i Bogu povlašteni teorijski prostori.

Suprotno prevladavajućim stavovima o kraju povijesti i čovjeka, sklon sam pretpostaviti da je ideja čovjeka kao povijesnog bića i bića koje se može mijenjati (ustezati se, biti asket) horizont u kojem se možemo redefinirati, ne samo s obzirom na profitabilni klerikalizam i agresivne religijske fundamentalizme, nego i spram drugih nametljivih smjerala današnje materijalističko-pozitivističke ideologije: da je kibernetički pogon tehnoznanstvenog pogona budućnost kakvu trebamo te da ne možemo učiniti zaokret od pohlepa i navika što uništavaju Zemlju. Podsjetimo se: stari filozofi imali su nauk o mjeri kao onom najboljem, što je svezremina misao o razboritom odnosu spram cjeline Svega. Na tom tragu, ideja čovjeka živi u povijesnom mišljenju, u tragovima iskušanih i nagoviještenih mogućnosti ljudskosti. Ovo treba naglašavati, usprkos pomodnim tezama o radikalnoj drukčijosti današnjeg doba.

U nastojanju oko novih smjernica na starim putevima, svako misleno traganje mora uvažiti klasične uvide o povezanosti božanskoga, ljudskog i svijeta. Naime, dosta ljudi i dalje treba misao o Bogu da bi se smatrali cjelovitim bićima. S obzirom na to, prošlo je vrijeme „psovke na kršćanstvo“ kakvu je izgovarao Nietzsche. Danas nam u pitanjima takvog reda treba civilizirana blagost, s kojom ćemo se suprotstaviti hektičnosti i stalno rastućoj moći materijalnog, što vulgarizira sve aspekte života duha. Ne vjerujem odveć u vjeru vjernika ni u nevjeru nevjernika i pitam se zašto još uvijek postoje te kategorije, kao fiktivne razdjelnice u mreži uzaludnosti. Živimo u jedinstvu i-vjere-i-nevjere-ni-vjere-ni-nevjere. Svi smo suodređeni izmjeničnim dinamizmom stvaralaštva i rezignacije, afirmacije i reaktivnosti, osmišljavanja i obesmišljavanja, dok egzistiramo u ambisu slobode.

prosvjetiteljstvo se nije samo odvojilo od povijesno nastalih monoteizama, i samo je proizvelo monoteizam na višem stupnju, u kojemu određene postavke vjere dobivaju dogmatski status. Njima pripada *a priori* važeće jedinstvo roda, nemogućnost odustajanja od pravne države, čovjekova pozvanost da vlada prirodom, solidarnost s hendikepiranima i dokidanje prirodne selekcije kod *Homo sapiensa*. Prosvjetiteljstvo je samo uobičajeno ime literarnoga koncila koji stalno zasjeda a na kojemu se te postavke donose, obrađuju i brane protiv heretika.²

Ova promjena je dugotrajna, a njezin početak može se pratiti od Rousseauova *religion civile* (*Društveni ugovor*, 1758.), jer je govor o društvu implicirao „društvenu religiju“. Prosvjetiteljstvo se otada oslobađalo religijskih horizonata, pa premda zadržava strukturu monoteističkih projekata umjesto Boga, prvenstveno govori o čovjeku. Tako je pripravljen put modernoj inačici monoteizama: ideologiji. A u dobu ideologija umjesto drevnih religijskih zelota imali smo strahote divljanja desnih i lijevih totalitarizama.³

² Peter Sloterdijk, *Božja revnost*, str. 202.

³ Komunistička ideologija smatrana je ostvarenjem univerzalističkog pregnuća monoteizama. Strast iskrenih komunista bila je da su upravo oni odgonetka povijesti. Do tog sebeshvatanja mogli su doći jer im je ideja spoznajnog evolucionizma (istina se razvija) bila imanentna, što je bitna razlika spram metafizike monoteizama.

Religija i pasivnost

U današnjem dobu, koje bi u svojim postizmima trebalo biti i postklerikalno, ali nažalost nije, imamo globalne tendencije nestrpljivog šarlatanstva koje odbacuje znanost i medicinu, a intenzivira virtualizirani *new-age* stav. Taj pseudointelektualizam odbacuje klasičnu religijsku dogmu, ali se predaje sugestibilnom šareno-slikovnom diskursu koji nas disponira u neobičnost, čudesnost, apsurdnost, ono-možda-ipak-moguće. Plovimo na brodu šarlatana, šupljikavom i sve krctijem; trebalo bi ga popraviti pri plovidbi, ali najbolji i najsposobniji su zdvojni i rezignirani. Što preostaje? Plediranje za trajno prosvjetljivanje? Da. Strpljenje? Da, jer „strpljenje je božanska vrлина“ (Sándor Márai). Također, treba živjeti – usprkos. Riječ „usprkos“ jedna je od najmoćnijih riječi. Ona je još od Homera znak da je potrebno učiniti svoje, ma činilo se da je protiv tebe takoreći sve: sudbina, bogovi, ljudska glupost.

Živimo u histeričnom društvu, određenom medijalizacijom i hipersugestibilnošću. Nekad se potpadanje pod sugestiju moglo smatrati elementom kliničke slike ili karakternim minusom, a danas su sugestibilnost i histeriziranje dio reaktivnih kompetencija modernizma. Habitus snažno vjerujućeg preobrazio se u fluidnu sugestibilnost. To odgovara desubjektivirajućim zahtjevima ideologijskog miljea, sveopćoj raznorodnoj buci onog *anything goes*, nametljivoj estetizaciji događaja i doživljaja, vjerovanja i odgoja. Sa svih strana mogu se uočiti

o psihičkoj otvorenosti, živućoj u rezonantnoj osjetljivosti za glasove što nam zборе. *A propos* rezonancije, iz izvještaja raznih mistika, bilo u naglašenom religioznom ili drukčijem tonu, možemo zaključiti o različitim modusima „nemogućeg slušanja“, čija rezonanca u oblikovanjima psihe pokazuje da od ranoga fetalnog stadija do odraslog doba prelazimo iz fantazmagorijskog lebdećeg slušanja u jednodimenzionalno „čuti što se čuje“, tj. polako se umrtvljuje protomuzikalno-magijsko oslušivanje jastva, prirode, drugih. Sloterdijk nas želi senzibilizirati za razumijevanje čovjeka i povijesti kao povijesti slušanja: u nama se nadmeću glasovi blizine s glasovima daljine, glasovi predaka s glasovima živih. Ključna diferencija je u mogućnosti-bitizačaran. Ili: u našoj kulturi se uobičajeno shvaćanje odraslosti pokazuje kroz uspješno završeni tečaj defascinacije.²⁰ To je trening u mogućnosti da se ne bude snažno obuzet od muzičkog i retoričkog sadržaja, odnosno izgradnja kritičke subjektivizacije. Ono što nas uvjerava treba proći kritičko preispitivanje, pa je uvjerenost zapravo predkritičko slušanje. Stoga, kultura živi na diferenciji između opčinjenosti i hipoteze.

Za Grke, vid u spoznajnom smislu ima prednost pred slušanjem. Grčka riječ *eidenai* (uvid) dolazi od *idein* (vidjeti), pa je na tom horizontu istinski uvid zbiljski vid predmetnoga. Ovo stajalište ostalo je karakteristično za zapadnjačku misao koja bivstvovanje određuje prvenstveno kroz prisutnost i postojanost. O slušanju i viđenju, njihovom odnosu i prvenstvu, hajdegerovski piše Ante Vučković:²¹

„Mišljenje kao slušanje ovisi uvijek o pozivu i u službi je zova. Stoga je zov i ono na što zov poziva važnije od samog mišljenja [...] slušanje ne poznaje zaključke jer ne poznaje

20 Peter Sloterdijk, *Sfere I: Mehurovi*, str. 482.

21 Ante Vučković, *Dimenzija slušanja u M. Heideggera*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1993., str. 130–133.

zatvaranje. Ono je otvorenost. [...] Dok je vid, u igri privida i skrivenosti, prisiljen pogledom kroz pričine sve do gledanja iza samih pričina izlažući fenomene riziku nasilja vida, slušanje se pouzdaje u fenomen, u to što se fenomen pokazuje sam od sebe, u to što fenomen teži sebedarju.²²

Maritimno mišljenje²³ je otisnuće u neizvjesnost, slično životu moreplovcu koji traži drukčije svjetove, novi početak i obrat. Ako mu je dotadašnji život postao neizdrživ, za magedlanovskog čovjeka bilo je nekoliko opcija: samoubojstvo, samostan ili odlazak na more. Tko se razočarao u zavičaj i ljude oko sebe, snatio je o nekom neodređenom Tamo. Umjesto traženja vertikale/transcendencije, čovjek je postajao avanturist ili utopist, ovisno o tome je li bio sklon djelovanju ili mišljenju. U počecima novog vijeka, iz statičnosti i vezanosti subjekta za sigurne i izvjesne koordinate prešlo se u novu mobilnost (Jules Verne, *Mobilis in mobili*). More je bilo simbol otisnuća u prostranstvo i slutnja veličine kozmosa, a ujedno ostajanje u imanenciji i svjetotvornosti. Suvremeni dijagonalni pogled pronaći će sličnosti u putovanjima Homerovih junaka i Nietzscheova Zaratustre, jer je otvorenost zajednički nazivnik slobodnih duhova. No emfatički kazano, novo doba je ujedno otkriće svijeta i čovjeka u drukčijem razumijevanju svijeta, uvećanom i zadobivenom za život kao putovanje. Takav način života zasigurno je bio povezan s mnogim opasnostima za ljudskost. Možda je vježbanje u okrutnosti, od homerovskih junaka do gusara i kolonizatora upravo pojačano izlaženjem iz kodificiranog reda. No kada se otisneš u nepoznato, postaješ li slobodan od društveno-moralnih granica? U tome je

22 Umjesto „oslušivanja bitka i sebedarja“ te inverzija u sintaksi i etimologiziranja, sklon sam pretpostaviti da bi bilo misleno i kulturološki inspirativnije razmotriti kako riječ živi kroz odnos slušanja i viđenja, od usmene književnosti nadalje, u pojedinim kulturama, u komparativnoj studiji klasika književnosti i filozofija.

23 To je Sloterdijkov termin iz trotomnih *Sfera*.

suvremeni izazov, jer ako pozivamo na otvorenost i maritimno mišljenje, u novom orijentiranju našeg doba, kulture nas trebaju prvenstveno civilizirati i solidarizirati.²⁴

Nadalje, susret Odiseja i sirena moguće je ne zamisliti tek na razini zvuka nego kafkijanski paradoksalno: kao prizor u kojem je Odisej znao da sirene zapravo zavode šutnjom, te i on samo ponavlja njihovu gestu. Treba promisliti Kafkin tekst „Šutnja sirena“ (*The Silence of the Sirens*).²⁵ U Kafkinu mišljenju postoji tamno, nepronično mjesto, koje ujedno apsorbira i onemogućava lagani hod kroz značenja. To mjesto nadilazi logičko argumentiranje i upućuje na samu stvar mišljenja. Kafka misli „usprkos“, uz izdašne alegorije i parabole, kako bi približio ono nerasvijetljeno, *arché* i jastvo, a i mit je samopropitivanje. U takvoj predodžbi, Sirene su košmar Muza i izazov shvaćanju odnosa čujnog i nečujnog. Stoga, čuti sirene znači čuti sebe, vlastitu muziku bivstvovanja. Štošta otvara eliptičnost sirenske pojave: od zamišljaja opčinjavajućeg poja do katastrofičnoga jednoličnog tona koji plaši razvijali smo topos u kojem smo ujedno simplificirali i usložnjavali odnos spram mitskog. U osnovi, ukoliko nam se zavodljivost sirenskog zova pokazuje više u „radu pojma“, kao da umanjujemo osjetilnu dimenziju prvotne pjesničke sugestibilnosti, utoliko se Odisej i sirene dezintegriraju, a u najpoetičnijem trenutku snatrenja sirenskog zova muzička²⁶ bit izložena je dezintegrirajućim aspektima besputnog mišljenja.²⁷

24 Peter Sloterdijk, *Božja revnost*, Zeničke sveske, Zenica, 2013., str. 237.

25 Kafka imaginira paradoksalnu mogućnost šutnje sirena kao njihova najstrašnijeg oružja. Odisej je to shvatio, a njegova lukavost je tolika da mu ni one nisu mogle vidjeti dušu, pa je njegovo prijetvorno postupanje bilo štit kojim se obranio.

26 Grčka riječ *mousike* šireg je značenja od hrvatske riječi *glazba*, no preferiranje grecizma u ovom tekstu ne ovisi o većem opsegu klasičnog pojma nego o suzvuku značenja: *mousike* je ono po čemu jesu umjetnički sklad i stvaralaštvo.

27 Stereotipno razumijevanje modernog doba kao odisejske avanture je neuvjerljivo; za modernog čovjeka nema mjesta (*topos*) koje može zadovoljiti želju za povratkom (*nostos*).